

STARGARDIA

Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony
przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich

STARGARDIA

The year-book of Museum of Archaeology and History in Stargard devoted
to the past and culture of Pomerania and other Baltic lands

X
(2015)

The Stargard Museum's year-book is devoted to the history and culture of Stargard itself, the Stargard district and the historic Pomerania. The current volume contains the following essays: Early urban centres and monasteries in the times of missions (11th to 12th centuries) in north-eastern Germany; Region March-Prussia of Saxon Province of the Order of Saint Augustine; A few knightly families from the frontier between Stargard Land and the New March between the 13th and the 16th centuries; Relics of castles in Szadzko (Saatzig) and Krępczewo (Kremzow), district Stargard. Compilation of the results of airborne laser scanning, archival cartography and iconography, historic data and field verification; Saint Michael's church in Lüneburg as compared to Hinrik Bremer's construction design; Pomeranians in the Holy Land (until the end of the 16th century). Preliminary research; Bastions in Western Pomerania and eastern Brandenburg; Renaissance and baroque defence armour in Pomerania in the light of selected iconographic sources; Account on the journey to the Middle East by Lupold von Wedel (1578-1579). Part I: Peregrinatio Hierosolymitana Leopoldi de Wedel; Unaccomplished plans for the stronghold in Stargard; Education system for children of German nationality in Western Pomerania, 1945-1964; Trzebień (Treben) near Dolice (Dölitz) lasted longer than I thought. Polemics, reviews, discussions. Museum life: The Museum of Archaeology and History in Stargard in 2015. Reports. Acquisitions: Bronze axe from Strumiany (Karlsbach), Stargard Commune; Spur with hooked arms turned inside from Słodkówko (Klein Schlatikow), district Stargard; Carolingian loop with oval shield from Stargard; Another Gothic part of a belt from Stargard; Early modern stirrup from Słodkówko (Klein Schlatikow), district Stargard; Devotional articles of Old Believers in the collection of the Museum of Archaeology and History in Stargard; Prisoners of war on Max Dreblow's postcard from 1914; A dish for chewing tobacco manufactured by J. Goldfarb Stargard i. Pom. From the collection of the Museum of Archaeology and History in Stargard; Pocket watch in the collection of the Museum of Archaeology and History in Stargard. Discoveries and archaeological excavations.

STARGARD
2016

STARGARDIA

Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony
przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich

X
(2015)

STARGARD
2016

Kolegium redakcyjne wydawnictw Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie:

Jolanta Aniszewska (sekretarz), Joanna Fijałkowska, Marcin Majewski (przewodniczący),
Monika Ogiewa-Sejnota, Karolina Stań

Rada naukowa:

Marian Rębkowski (Szczecin) – przewodniczący, Rainer Atzbach (Aarhus),
Felix Biermann (Greifswald), Andrzej Janowski (Szczecin), Paweł Migdałski (Chojna,
Szczecin), Gunnar Möller (Stralsund), Kacper Pencarski (Słupsk), Stanisław Rosik (Wrocław)

Redaktor naczelny: Marcin Majewski

Redaktor tomu: Jolanta Aniszewska

Redakcja techniczna: Natalia Janowska

Korekta językowa: Mirosław Rutkowski

Tłumaczenia streszczeń, spisu treści i słów kluczowych: Ewa Piasek, Dorota Gonczaronek

Projekt okładki: Mateusz Szeremeta

©Copyright by wszyscy autorzy i Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie
Stargard 2016

Wydanie publikacji sfinansowane przez
POWIAT STARGARDZKI

„Stargardia” należy do „Zachodniopomorskiego Porozumienia Pism Historycznych”
www.pismapomorskie.pl

Adres redakcji:

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie

Rynek Staromiejski 2-4

73-110 Stargard

Tel. (91) 578-38-35

Tel. fax (91) 577-25-56

www.muzeum-stargard.pl

www.stargardia.pl

e-mail: stargardia@muzeum-stargard.pl

Wersja papierowa jest pierwotną wersją czasopisma

Artykuły są recenzowane. Lista recenzentów i instrukcja dla autorów znajdują się na stronie internetowej czasopisma

Na okładce:

Medal dedykowany Wilhelmowi Kettlerowi (1574-1640), księciu Kurlandii i Semigalii,
ze zbiorów Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie

ISSN 1641-7747

Nakład 300 egz. Wydanie I

Druk: MD-PRINT, skład i łamanie: MD-PRINT Dariusz Skalski, tel. 668-151-196

Niezrealizowane projekty twierdzy w Stargardzie

Grzegorz Podruczny
Słubice
podruczny@amu.edu.pl

Abstrakt

W Stargardzie zachowane są pozostałości fortyfikacji średniowiecznych i wczesnonowożytnych wzniesione między XIII a XVI w. i zmodernizowane w trakcie wojny trzydziestoletniej. Po jej zakończeniu inżynierowie brandenbursko-pruscy sporządzili trzy projekty modernizacji fortyfikacji. Najciekawszy zakładał przekształcenie Stargardu w regularną, obszerną twierdzę. W tym projekcie widać rozwiązania charakterystyczne dla fortyfikacji zachodnioeuropejskich (francuskich i niderlandzkich) z 2. połowy XVII i początków XVIII w. Jego autorem mógł być jeden z hugenockich inżynierów w służbie pruskiej.

Abstract

Remains of medieval and early modern fortifications in Stargard erected between the 13th and the 16th centuries and modernised during the Thirty Years' War survived down to our times. After the war ended Brandenburg and Prussian engineers drawn three plans for the modernisation of fortifications. The most interesting one envisaged the transformation of Stargard into a regular, spacious stronghold. The plan displays solutions characteristic of West European fortifications (French and Dutch) from the second half of the 17th and the beginning of the 18th century. Its author might have been one of Huguenot engineers in Prussian service.

Słowa kluczowe

Prusy, Stargard, hugenoci, architektura obronna, fortyfikacja stała, fortyfikacja staropruska, twierdza

Keywords

Prussia, Stargard, Huguenots, defence architecture, permanent fortification, old Prussian fortification, stronghold

---

Zachowane w Stargardzie średniowieczne mury obronne wraz z murowanymi, wczesnonowożytnymi bastejami oraz relikdami ziemnych rondeli i łączących je wałów stanowią jeden z najciekawszych zespołów fortyfikacji miejskich na terenie Pomorza. Zasadniczo historia wojskowego użytkowania tych dzieł obronnych kończy się na okresie wojny trzydziestoletniej. Jednak materiały kartograficzne przechowywane w zasobach berlińskiej Staatsbibliothek pokazują, że jeszcze na przełomie XVII i XVIII w. rozważano nie tylko utrzymanie, ale i poważne wzmocnienie tutejszych

umocnień. Projekty te są ciekawym źródłem do historii fortyfikacji w Brandenburgii-Prusach w 2. połowie XVII w. i w początkach XVIII w.¹

Zanim jednak zostaną zaprezentowane niezrealizowane pomysły, należy w skrócie opisać dzieje fortyfikacji Stargardu, które powstawały od połowy XIII w. Najpierw wzniesiono mur od strony zachodniej, w końcu wieku również od strony północnej, a na przełomie XIII i XIV w. powstał odcinek wzdłuż Iny. W efekcie tych działań mur otaczał miasto pełnym obwodem, liczącym ponad 2200 metrów. W jego ciągu znajdowały się czatownie oraz baszty. Dodatkowo zaopatrzone były w trzy bramy (Świętojańska, Pyrzycką i Wałową) oraz cztery furty. Mur miał konstrukcję kamienną, z głazów narzutowych, uzupełnioną miejscami ceglą. W połowie XIV w. nastąpiła pierwsza modernizacja polegająca na podwyższeniu murów i baszt, przebudowie tych ostatnich, zaopatrzeniu bram w przedbramia oraz wzniesieniu kolejnej bramy – Bramy Młyńskiej. W XV w. i na początku następnego stulecia powstały kolejne baszty, a także ponownie rozbudowano zespoły bramne oraz wzniesiono nowe dzieła obronne – murowane basteje przystosowane do obrony przy użyciu broni palnej. W wyniku badań archeologicznych z ostatnich lat udało się uzyskać dokładne datowanie jednej z tych budowli – bastei nr III zlokalizowanej przy ul. Strażniczej. Dzięki badaniom dendrochronologicznym pali użytych do wzmocnienia fundamentów tego obiektu wiadomo, że powstał on w latach 1521-1522. W tym samym okresie co basteje zbudowano najpewniej ziemne wały wzniesione przed murem miejskim, wzmocnione czterema również ziemnymi obiektami – rondelami, z których najważniejsza, największa i najlepiej zachowana do dnia dzisiejszego to rondela św. Jana².

Sto lat później, u zarania największego nowożytnego konfliktu Europy Środkowej, jakim była wojna trzydziestoletnia, fortyfikacje miejskie Stargardu były już przestarzałe. Wzniesione wiek wcześniej ziemne rondele oraz murowane basteje nie gwarantowały tak skutecznej ochrony, jaką umożliwiały nowocześniejsze fortyfikacje bastionowe, rozprzestrzeniające się w Europie środkowo-wschodniej od połowy XVI w. Mimo to, w odpowiednich okolicznościach, również przestarzałe umocnienia bastejowe mogły umożliwiać skuteczną obronę, co pokazały liczne, udane obrony miast w trakcie wojny trzydziestoletniej. Warunkiem było jednak wzmocnienie ich obiektami należącymi do fortyfikacji bastionowej. Przykładów takich działań z terenu Europy środkowo-wschodniej jest sporo – należy wspomnieć chociażby dolnośląskie miasta Jawor, Jelenią Górę i Dzierżoniów, leżącą na Łużycach Żytawę czy też pomorski Garz. Dobrym exemplum wzmocnienia w ciągu trwania wojny trzydziestoletniej starszych, choć już przystosowanych do obrony przy użyciu artylerii fortyfikacji jest też Stargard. Po raz pierwszy jego umocnienia zostały zmodernizowane przez wojska cesarskie w trakcie przygotowań do odparcia ataku wojsk Gustawa Adolfa w 1630 r. Wówczas założono w mieście magazyn do zaopatrywania swoich wojsk oraz nowe szańce w kilku miejscach. Między innymi wtórnie przystosowano do obrony rondelę św. Jana, która została obsadzona czterystuosobową załogą. Te przygotowania niewiele dały, wojska szwedzkie zdobyły miasto 14 lipca 1630 r. po krótkim szturmie³. Szwedzi stacjonowali w mieście przez następne lata i najpewniej prowadzili

¹ Za wskazanie tematu oraz pomoc udzieloną w czasie pisania tego tekstu dziękuję pracownikom Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie, zwłaszcza dr. hab. Marcinowi Majewskiemu oraz p. Jolancie Aniszewskiej.

² Kuna 2012, 14-15; Sił 2015, 106-107, 112-113.

³ Teske 1843, 116-118.

dalsze prace wzmacniające fortyfikacje, skoro zmusili cesarskie wojska w 1635 r. do jedenastotygodniowego oblężenia miasta bronionego jedynie przez trzystuosobową załogę⁴. Szczęśliwie, dzięki kartografii z XVII w. wiadomo, jakiego rodzaju zmiany wprowadzono w tutejszych umocnieniach w okresie wojny trzydziestoletniej. Najważniejszym planem jest aksonometryczny widok umocnień miejskich zachowany w sztokholmskim Krigsarkivet, zatytułowany po prostu „Stargart”⁵. Przede wszystkim wzmocniono rondelę św. Jana, budując u podstawy wału coś w rodzaju fosbrei⁶ o narysie kleszczowym. Poza tym brama św. Jana została zabezpieczona tamburem⁷ wykonanym z palisady, a także kolejnym, niedużym dziełem obronnym przyległym do samego budynku bramnego. Również rondela przy Bramie Młyńskiej zyskała poprzedzając ją, niskie dzieło obronne o narysie fleszy⁸. Poza tym wały całego północnego frontu, od rondeli św. Jana aż po rondelę przed Basztą Białogłówką miały być wzmocnione ostrokołami. Kolejnym wzmocnieniem szesnastowiecznych umocnień Stargardu miała być nieduża flesza wzmacniająca rondelę usytuowaną przed Basztą Jeńców. O ile jednak wcześniej opisane dzieła wykonane były z ziemi, to tę fleszę wzniesiono z drewnianych bali. Podobną konstrukcję miało według tego graficznego przedstawienia dzieło wzniesione nad brzegiem Iny, w pobliżu Baszty Tkaczy. Ostatnim, nowym obiektem miało być nieregularne dzieło obronne wzniesione przed przedbramiem Bramy Pyrzyckiej, określone w legendzie dołączonej do planu mianem „Szwedzkiego półksiężycy” (ryc. 1).

Aż do końca wojny Stargard przechodził kilkakrotnie z rąk do rąk i dopiero w wyniku kończącego wojnę pokoju westfalskiego został przekazany Brandenburgii. Władcy tego kraju jako twierdzę zabezpieczającą nowy nabytek terytorialny wybrali Kołobrzeg, ufortyfikowany bastionowo przez Szwedów w czasie wojny, jednak nie zapomnieli o Stargardzie. Wprawdzie żadne działania wzmacniające miejskie umocnienia nie miały miejsca, toczyły się jednak pewne prace projektowe. Ich śladem są trzy plany przechowywane w berlińskiej Staatsbibliothek.

Pierwszy – „Plan de la ville de Stargar”⁹ przedstawia miasto ufortyfikowane wałem wzmocnionym bastionami. Sporządzony został na papierowej karcie o wymiarach 53×39 cm. Jest to rysunek odręczny, lawowany, zaopatrzony w legendę sporządzoną w języku francuskim, w skalę w postaci podziałki liniowej w sążniach. Przedstawia miasto w postaci siatki ulic i bloków zabudowy (osobno wyróżnione wybrane obiekty takie jak kościoły czy też ratusz), fortyfikacje oraz najbliższą okolicę. Poza tym w lewym dolnym rogu znajdują się dwa przekroje przez dzieła obronne (ryc. 2).

Dla naszych rozważań najważniejszą treścią tego planu są fortyfikacje. Te pokazano na kilka sposobów. Średniowieczny mur miejski został przedstawiony w stanie, w jakim istniał. Wczesnonowożytny wał ziemny wraz z dziełami z nim związanymi narysowano linią przerywaną (za wyjątkiem obiektów, które zostały włączone do nowo

⁴ Teske 1843, 122.

⁵ KrA, Utländska stads- och fästningsplaner, 25:257:001. Plan wprawdzie pochodzi z 1692 r., jednak przedstawia sytuację z okresu wojny trzydziestoletniej – Majewski 2012, 190.

⁶ Fosbreja (fr. fausse braie) – inaczej podwale. Stanowisko obronne, umocnione przedpiersiem, założone między głównym wałem a fosą – Bogdanowski 2002, 540.

⁷ Tambur – rodzaj przedbramia w postaci ścianki z drewnianych belek.

⁸ Flesza – dzieło obronne zwane również strzalczanem lub dwuramiennikiem, na planie trójkąta, z wałem i fosą oraz otwartą częścią szyjową – Bogdanowski 2002, 517.

⁹ SBB SPK, X 33955.

projektowanego obwodu). Główną treścią odnośnie fortyfikacji jest prezentacja nowego obwodu obronnego otaczającego miasto. Najsilniej ufortyfikowany miał być front zachodni – począwszy od rondeli św. Jana aż do rzeki Iny miał się ciągnąć wał broniony przez cztery różnej wielkości bastiony. Front północny – od rondeli św. Jana aż po Bramę Młyńską planowano bronić starymi obiektami obronnymi (wałem i półbastionem), jedynie przed długą kurtyną zamierzano wznieść obszerny rawelin¹⁰. Oba fronty otaczać miała dodatkowo droga kryta z obszernymi placami broni – największy planowano przed czołem rondeli św. Jana. Zupełnie inaczej zaplanowano obronę fortyfikacji od wschodu i południowego wschodu. Istniejący tam krótki odcinek wału na południe od Bramy Wałowej miał zostać przedłużony aż do styku z frontem zachodnim i z rzeką Iną, a także wzmocniony trzema dużymi redanami¹¹. Również tutaj w nowe fortyfikacje włączone były starsze obiekty, konkretnie rondela przed Bramą Wałową. Projekt ten przedstawia również opcjonalne rozwiązanie ufortyfikowania północno-wschodniego narożnika fortyfikacji miejskich – od Bramy Młyńskiej do Bramy Wałowej. Wedle tego wariantu we wspomnianym miejscu miał powstać odcinek wału broniony bastionem, półbastionem oraz redanem. Zgodnie z przekrojami załączonymi do projektu wały miały być ziemne, odziane darnią lub balami.

Opisywany projekt nie jest ani datowany, ani sygnowany. Czas jego powstania można szacować na 2. połowę XVII w.

Trudności w datowaniu nie ma z kolejnym projektem rozbudowy stargardzkich fortyfikacji zaprezentowanym na „Grundriß von Stargardt”¹². Projekt ten jest bowiem zaopatrzony w dzienną datę – 28 dec. 1690. Co więcej, został podpisany, jednak jedynie nieczytelnym inicjałem (ryc. 3).

Określenie „projekt” w tym przypadku jest pewną przesadą, bowiem zasadniczą treścią tego planu jest inwentaryzacja stanu istniejącego – zarówno w odniesieniu do fortyfikacji, jak i zabudowy wnętrza miasta. Nowo planowane fortyfikacje zostały przedstawione jedynie jako szkicowy zarys. W odniesieniu do istniejących fortyfikacji zarejestrowane zostały mury miejskie a także poprzedzające je wały z bastiejami. Wał między bramą św. Jana i Pyrzycką był podwójny, w pozostałych odcinkach – pojedynczy. Plan rejestruje też rondelę św. Jana i Wałową – obie zaopatrzone w murowane odzienie oraz mniejsze, ziemne dzieła obronne – drugą rondelę w pobliżu Bramy Wałowej, wieloboczne dzieło obronne w pobliżu bramy Młyńskiej, nieduży półbastion nad brzegiem rzeki Iny oraz dwa nieduże, detaszowane bastioniki zlokalizowane przed fosą na odcinku między bramą św. Jana i Pyrzycką oraz między brama Pyrzycką a nurtem Iny.

Planowany nowy obwód warowny miał mieć znacznie bardziej regularny narys od poprzednio opisanego. Miasto planowano otoczyć wałem bronionym przez bastiony zlokalizowane w regularnych odstępach. Nie zamierzano przystosować do obrony starszych dzieł, poza wałem między rondelą św. Jana i bramą Pyrzycką. Poza tym dziełem inne obiekty obronne planowano wytyczyć ignorując obiekty już istniejące z naciskiem na regularność założenia. Niestety, z uwagi na szkicowość przedstawienia tej koncepcji oraz fragmentaryczny stan zachowania (brakuje części

¹⁰ Dzieło obronne na planie trójkąta, zlokalizowane przed kurtyną, w celu jej obrony – Bogdanowski 2002, 543.

¹¹ Dzieło obronne na planie trójkąta, rodzaj dwuramiennika. Od fleszy różni go fakt powiązania z wałem.

¹² SBB SPK, X 33956.

planu), niewiele można powiedzieć o konkretnych rozwiązaniach projektowych, które chciano zrealizować w tym obiekcie. Znany jest jedynie narys dzieł obronnych – bastiony miały być dosyć obszerne, o szerokiej szyi i barkach pod kątem rozwartym względem kurtyny. Odmiennie został przedstawiony jeden z bastionów frontu za rzeką Iną – ten miał mieć barki cofnięte i poprowadzone po łuku, a także charakterystyczne, łukowate odcięcie w czole bastionu. Oba te rozwiązania nawiązują do modnej wówczas fortyfikacji nowoholenderskiej i dzieł projektowanych przez niderlandzkiego inżyniera, Menno van Coehoorna. To odmiennie na tle pozostałych bastionów rozwiązanie jest zapewne alternatywnym wariantem.

Zdecydowanie najciekawszym, spośród zachowanych w berlińskiej Staatsbibliothek projektów rozbudowy fortyfikacji Stargardu, jest projekt regularnej twierdzy bastionowej – „Plan de' La Ville de' Stargard et du projet pour La fortiffier avec des ouvrages Reguliers et La Rendre une des plus fortes places de Leurope Presenté a Sa Majesté”¹³. Projekt ten sporządzony został na papierowej karcie o wymiarach 101×67 cm. Jest to rysunek odręczny, lawowany, zaopatrzone w legendę sporządzoną w języku francuskim, w skale w postaci podziałki liniowej w prętach reńskich oraz strzałkę północy. Jego zasadniczą treścią jest projekt nowych fortyfikacji, poza nimi przedstawiono nieliczne treści – przebieg linii średniowiecznych fortyfikacji miejskich, lokalizację młynów na miejskiej odnodze Iny oraz niektóre z przedmieść (ryc. 4).

Sporządzona w języku francuskim legenda do planu głosi „Plan miasta Stargard i projekt jego ufortyfikowania wraz z dziełami regularnymi i jego przekształcenia w jedną z najsilniejszych twierdz Europy, zaprezentowany Jego Majestatowi”. Oprócz tego w legendzie przedstawiono nazwy poszczególnych bastionów – Król, Królowa, Następca Tronu, Prusy, Brandenburgia, Księżniczka, Margrabia Filip, Margrabia Albert, Margrabia Krystian, Fort Fryderyka lub Królewski.

Projektowana twierdza miała składać się z głównego obwodu w postaci wału ziemnego i dziewięciu bastionów wraz z poprzedzającą obwód fosą, dzieł zewnętrznych oraz obszernej drogi krytej. Poza tym od strony wschodniej przed drogą krytą miał się rozpościerać sztuczny zalew, którego północny skraj broniony był przez obszerne dzieło wysunięte w postaci dzieła koronowego zaopatrzonego we własną fosę oraz drogę krytą, połączonego z głównym obwodem za pomocą długiej kurtyny, bronionej zlokalizowanym pośrodku niedużym dziełem obronnym z otwartą szyją, o narysie prostokątnym. Analizując narys projektowanej twierdzy zauważyć można zupełne oderwanie nowego założenia obronnego zarówno od dzieł już istniejących, jak i w ogóle od zastanego planu miasta. Żaden z nowo projektowanych elementów nie znajduje się na miejscu już istniejącego, starszego dzieła obronnego. Nawet nurt Iny został przekształcony w wodną fosę przed jednym z frontów twierdzy.

Projekt jest na tyle szczegółowy, że da się odkryć niektóre detale konstrukcyjne planowanych dzieł obronnych. Cały obwód – zarówno kurtyny jak i bastiony, a także dzieła detaszowane – nożyce¹⁴, raweliny i słoniczoła¹⁵ miały być odziane. Odzienia murowego pozbawione były za to przeciwskarpa fosy, a także dzieło wysunięte i obiekty łączące je z rdzeniem twierdzy.

¹³ SBB SPK, X 33958/5.

¹⁴ Rodzaj kleszczy o wydłużonych ramionach, wzniesiony na dnie fosy jako przedwał, przed kurtyną – Bogdanowski 2002, 534.

¹⁵ Dzieło obronne w formie wału, wzniesione w fosie, osłaniające czoła bastionu – Bogdanowski 2002, 546.

Zwrócić uwagę należy na zróżnicowaną formę nowo projektowanych dzieł obronnych – tak bastionów, jak i dzieł zewnętrznych. Te zlokalizowane od południowej i wschodniej strony miały być nieduże, z barkami poprowadzonymi po linii prostej i ustawione pod kątem prostym (albo zbliżonym) do kurtyny. Zaś te od zachodu i północy miały mieć zupełnie inny narys – miały być znacznie większe, poza tym zaopatrzone w cofnięte i poprowadzone po łuku barki, a także miały posiadać nieduże orylony¹⁶. Co więcej, o ile mniejsze bastiony miały być jednowałowe, o tyle w większych cofnięte barki miały być zdwojone. Istotne były też różnice w dziełach zewnętrznych. Nożyce wysunięte przed kurtynę planowane były wyłącznie na północnym i zachodnim froncie nowej twierdzy. Poza tym jedynie tam zlokalizowane raweliny oraz bastiony miały uzyskać słoniczoła. W końcu większe skomplikowanie dzieł zewnętrznych w tej części twierdzy uwidoczniło się również zlokalizowaniem przed jednym z bastionów obszernego dzieła rogowego (określonego w legendzie Fortem Fryderyka lub Fortem Królewskim) o podobnym narysie półbastionów (barki cofnięte i poprowadzone po łuku, orylony), zaopatrzonego w niewielkie nożyce oraz rawelin. Z kolei znacznie prostsze fortyfikacje frontu południowego i wschodniego miały się wyróżniać drugą, zewnętrzną fosą, poprowadzoną przed drogą krytą.

Nietrudno odnaleźć teoretyczne wzorce dla rozwiązań zastosowanych przez autora tego projektu. Bastiony o cofniętych i poprowadzonych po łuku barkach osłoniętych orylonami, a także nożyce broniące dna fosy przed kurtyną to rozwiązania, które są charakterystyczne dla fortyfikacji francuskiej z okresu dominacji Sebastiana le Prestre de Vaubana, a konkretnie dla twierdz które należą do jego tzw. I systemu (manieri) (ryc. 5). Również dzieło rogowe (tu zwane Fortem) silnie przypomina podobne obiekty budowane przez Vaubana dla wzmocnienia szczególnie narażonych na atak fragmentów twierdzy (Saarlouis, Huningue, Belfort). Jedynie duże, kleszczowe dzieło broniące zalewu nie znajduje analogii w twierdzach zaprojektowanych przez Vaubana, co nie oznacza jednak, że rozwiązanie to było wyjątkowe. Stosowanie dzieł wysuniętych daleko w przedpole i połączonych z twierdzą za pomocą drogi krytej nie jest niczym szczególnym i często występowało w twierdzach francuskich, niemieckich, holenderskich lub flandryjskich tego czasu.

Wprawdzie plan nie jest atrybuowany ani datowany¹⁷, jednak pewne informacje zawarte w legendzie pozwalają na jego datowanie post quem. Dotyczy to nazw dzieł obronnych – bastion Król i Królowa oraz Fort Królewski – nazwy te jednoznacznie odnoszą się do tytułu królewskiego władcy Brandenburgii-Prus co oznacza, że projekt powstał po 1701 r. Aby ustalić datowanie ante quem, trzeba już sięgnąć do informacji spoza tego projektu i przyglądnąć się sytuacji geopolitycznej Pomorza w początkach XVIII w. Projekt ten powstać mógł najpóźniej pod koniec drugiej dekady tego stulecia, kiedy to w wyniku kończącego wielką wojnę północną pokoju w Sztokholmie w 1720 r. Prusy przejęły fragment Pomorza Przedniego z najważniejszą twierdzą tego regionu, jaką był Szczecin. Właściwie datowanie to można by ograniczyć datą 1716, kiedy to

¹⁶ Orylon (ucho) – przedłużenie czola osłaniające jego bark od strony przedpola – Bogdanowski 2002, 558.

¹⁷ Jedyna data – 1740 – została wykonana wtórnie. Jest to zapewne dopisek archiwisty porządkującego zasoby kartograficzne dawnego pruskiego Sztabu Generalnego po jego rozwiązaniu w 1918 r. i po przejściu tych materiałów przez berlińską Staatsbibliothek – Klempe 1961, 415.

powstał pierwszy pruski projekt modernizacji twierdzy w Szczecinie¹⁸. A to właśnie z tą twierdzą należy łączyć pomysły ufortyfikowania Stargardu. Przekształcenie tego miasta w twierdzę miało sens wyłącznie w sytuacji, w której Prusy nie posiadały Szczecina. Wówczas twierdza w Stargardzie stanowiłaby przeciwwagę dla szwedzkiej warowni szczecińskiej. W momencie, w którym twierdza ta stała się pruska, wszelkie pomysły polegające na modernizacji umocnień Stargardu stały się nieaktualne. Miasto to miało bowiem zdecydowanie gorsze warunki od stolicy Pomorza. Szczecin nie tylko był większym ośrodkiem miejskim, a po jego zajęciu przez Prusy również stolicą prowincji, ale również miał lepsze położenie geograficzne (leży nad dużą, spławną rzeką) oraz znacznie silniejsze, już istniejące fortyfikacje bastionowe. Dlatego data powstania pierwszych projektów rozbudowy twierdzy w Szczecinie (1716 r.) powinna być uznana za datę ante quem powstania projektu warowni w Stargardzie.

Osobną sprawą jest próba atrybucji tego planu. Z uwagi na fakt, że opisywany plan jest pozbawiony podpisu, można jedynie wskazać na osoby, które mogłyby taki projekt wykonać. Pewną wskazówką jest język, w którym sporządzono legendę. Użycie języka francuskiego wskazywać może na któregoś z inżynierów pochodzących z Francji. Na przełomie XVII i XVIII stulecia w Brandenbursko-Prusach aktywni byli francuscy inżynierowie, a konkretnie hugenoci, którzy opuścili Francję wraz z innymi członkami tej grupy religijnej po cofnięciu przez Ludwika XIV edyktu nantejskiego i przybyli do Prus po wprowadzeniu w przez elektora Fryderyka Wilhelma w 1685 r. edyktu tolerancyjnego. Wśród nich były trzy osoby, które mogły być autorem projektu twierdzy: Peter von Montargues, Jean Louis Cayart oraz Jean de Bodt. Pierwszy z nich był pod koniec XVII w. i w pierwszym dwudziestoleciu XVIII w. najważniejszym pruskim inżynierem. Większość tego czasu spędził na wojnach przeciwko Francji (wojna dziewięcioletnia, wojna o sukcesję hiszpańską) i Szwecji (wielka wojna północna), jednak znana jest również jego aktywność jako projektanta twierdz – między innymi rozbudowy twierdzy w Kłajpedzie, Piławie, a także z aktywności w twierdzy Oderberg. Co istotne, Montargues w 1715 r. osiągnął rangę generałamajora oraz szefa pruskiego korpusu inżynierskiego¹⁹. Więcej wiadomo o działalności projektowej drugiego z inżynierów. Jean Louis Cayart, który przyjechał do Prus jako doświadczony inżynier i uczeń najważniejszego francuskiego fortyfikatora, Sebastiana le Prestre de Vaubana, był aktywny w pracach prowadzonych w twierdzach Wesel, Peitz, Lippe, Drezenko, Kołobrzeg, Oderberg, Piława i Kostrzyn. Ostatni z inżynierów – Jean de Bodt miał wprawdzie najkrótszy staż w pruskiej służbie, był jednak z nich trzeci najsłynniejszy. Był uczniem znanego teoretyka architektury Francois Blondela, a w swojej karierze zawodowej pracował w Anglii, Prusach i Saksonii. W Prusach najważniejsze jego projekty dotyczyły berlińskiego arsenału oraz szpitala dla inwalidów wojennych, a z fortyfikacji – projekty rozbudowy twierdz w Magdeburgu, Berlinie, Kłajpedzie, Kostrzynie nad Odrą, Szczecinie oraz Wesel. Jedynie w tej ostatniej twierdzy doszło do realizacji jego projektów – przebudował tam cytadelę. W kontekście Pomorza ważnym faktem jest niezrealizowany, monumentalny projekt gruntownej przebudowy twierdzy w Szczecinie²⁰.

¹⁸ Bukal 2000, 435.

¹⁹ Priesdorff 1937, 113-114; Heckmann 1998, 177.

²⁰ Bonin 1877, 23; Galland 1901, 227; Heckmann 1998, 97; Bukal 2000, 435.

Wszyscy trzej wyżej wymienieni inżynierowi mogą być brani pod uwagę jako potencjalni autorzy projektu twierdzy w Stargardzie. Mieli na tyle dużo wiedzy i doświadczenia, aby zaprojektować taką regularną twierdzę.

Fakt niezrealizowania żadnego z powyżej opisanych projektów powoduje, że ich znaczenie dla badań dziejów Stargardu jest ograniczone. Nie oznacza to jednak, że są one jedynie mało istotną, lokalną ciekawostką. Projekty te pokazują bowiem zamiar ufortyfikowania Stargardu i przez to wpisują się w dzieje pruskich fortyfikacji na terenie Pomorza w XVII i XVIII w. Sytuacji analogicznych do stargardzkiej, kiedy to powstał projekt budowy twierdzy w miejscu tego statusu pozbawionym i który ostatecznie nie został zrealizowany, było na Pomorzu w 2. połowie XVII i w początkach XVIII niewiele. Piszącemu te słowa udało się odnaleźć dwa podobne przypadki – Darłowo oraz Neu Treptow. Pierwsze miasto, podobnie jak Stargard, zostało prowizorycznie umocnione fortyfikacjami polowymi w czasie wojny trzydziestoletniej. Co ciekawe, część z tych fortyfikacji – trzy kurtyny oraz bastion w okolicach darłowskiego zamku, zachowały się do dnia dzisiejszego w dobrym stanie. Jednak po zakończeniu wojny trzydziestoletniej i przejęciu miasta przez państwo brandenbursko-pruskie zaplanowano zupełnie nową twierdzę w okolicach ujścia rzeki Wieprzy do Bałtyku. Twierdza ta miała się składać z ufortyfikowanego miasta portowego, cytadeli oraz osobnego portu, którego basen miał być ulokowany za cytadelą. Projekt tego, ostatecznie niezrealizowanego założenia obronnego wykonał między 1684 a 1693 r. brandenburski architekt i inżynier wojskowy Cornelis Ryckwaert i jest przechowywany w berlińskiej SBB²¹ (ryc. 6). Drugim przypadkiem jest projekt twierdzy na surowym korzeniu, Neu Treptow. Warownia ta miała być zlokalizowana najprawdopodobniej w pobliżu obecnego miasta Altentreptow na Pomorzu Przednim²². Nowa warownia miała mieć w swoim wnętrzu regularne miasto. Obwód warowny miał mieć narys wieloboczny. Główny wał miał być broniony nie bastionami, a dzielami o narysie półkolistym. Dopiero przed wałem głównym miała się znajdować bastionowa enwelopa²³, a przed nią kilka pasów dzieł zewnętrznych. Poszczególne linie obronne były oddzielone wodną fosą (ryc. 7).

Oba te projekty miały jednak stosunkowo niewielkie znaczenie dla dziejów pruskiej architektury obronnej. Projekt darłowski dotyczy twierdzy nadmorskiej, czyli sytuacji nieczęstej w państwie brandenbursko-pruskim (poza niezrealizowaną twierdzą w Darłówniku Prusacy mieli wówczas jeszcze twierdze w Kołobrzegu, Piławie i Kląpedzie). Z kolei projekt twierdzy Neu Treptow można właściwie określić jako studium projektowe, wprawkę teoretyczno-architektoniczną. Bardziej przypominał kartę z traktatu o architekturze warownej niż propozycję warowni do realizacji. Jedynie projekt twierdzy w Stargardzie dotyczył śródlądowej lokalizacji, typowej dla większości pruskich fortec i jednocześnie odnosił się do konkretnej sytuacji

²¹ Rügenwalde, SBB SPK, X 33280. Oryginał projektu nie jest datowany, a jedynie sygnowany inicjałem C.R. Wiadomo jednak, że Cornelius Ryckwaert zajmował się w latach od 1684 aż do swojej śmierci w 1693 r. budową portu w Darłowie, wówczas też najpewniej powstał ten projekt – Galland 1901, 88-89; Heckmann 1998, 85.

²² Project von Neu Treptow in Vor Pommern, SBB SPK, X 35288. Wprawdzie nazwa Neu Treptow wskazywałaby na Trzebiatów, jednak o tym, że projekt dotyczy zupełnie nowej twierdzy w pobliżu miasta Treptow nad Tollense świadczy określenie zawarte w tytule – miasto miałoby bowiem leżeć na Pomorzu Przednim. Projekt nie jest datowany, jako autor podpisał się niejaki D. Hautcharmoy. Najpewniej chodzi tu o Heinricha Karla Ludwiga Heralta de Hautcharmoy, wywodzącego się z hugenockiej rodziny pruskiego oficera, późniejszego generała.

²³ Enwelopa – dzieło obronne w postaci samodzielnego wału wzniesionego przed wałem głównym, obejmujące całą twierdzę, jej front lub też inne dzieło obronne.

topograficznej. W związku z tym rozwiązania tam zaproponowane były znacznie istotniejsze dla rozwoju pruskiej fortyfikacji. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na dwa elementy projektu stargardzkiej twierdzy – dzieło rogowe, określone jako Fort Fryderyka lub Królewski, oraz dzieło obronne wysunięte w przedpole i broniące zalewu. Pierwszy obiekt interesujący jest nie z uwagi na formę, bo ta jak to już zostało wspomniane, jest kopią rozwiązań francuskich z twierdz projektowanych przez Vaubana, ale z uwagi na nazwę, zupełnie nie przystającą do formy obiektu. Tutaj bowiem dzieło rogowe poprzedzone rawelinem oraz własną drogą krytą zostało określone Fortem Królewskim lub Fryderyka. Można w tym rozwiązaniu widzieć podobieństwo do dwóch obiektów z twierdzy szczecińskiej – fortów Wilhelma i Leopolda, które również formalnie fortami nie są, a jedynie obszernym dziełem w formie jaskółczego ogona, poprzedzonym rawelinem i własną drogą krytą (Fort Leopolda) oraz obszernym, zdeformowanym dziełem koronowym z własnym rawelinem oraz drogą krytą (Fort Wilhelma). Oba te obiekty, podobnie jak dzieło projektowane w Stargardzie, nie spełniają kryteriów pozwalających na określenie ich fortami – nie są dziełami obronnymi zdolnymi do samodzielnej obrony, a jedynie skupiskami dzieł zewnętrznych zlokalizowanych przed rdzeniem twierdzy.

Drugi z obiektów projektowanych w Stargardzie jest interesujący z uwagi na jego kształt. Duże, kleszczowe w narysie dzieło obronne wysunięte daleko w przedpole jest zapowiedzią całej serii podobnych dzieł wznoszonych w pruskich twierdzach w okresie panowania Fryderyka Wielkiego, w rodzaju kłodzkiego fortu na Owczej Górze, Wielkiej Korony w twierdzy Peitz, fortu Gwiazda w Głogowie czy też fortów w Świdnicy. W związku z tym projekt stargardzki jest ważny, bowiem stanowi obraz wiedzy i umiejętności projektowych a także potencjału intelektualnego pruskich inżynierów wojskowych w 1. połowie XVIII w.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Krigsarkivet Stockholm (KrA)

Utländska stads- och fästningsplaner

25:257:001 Stargart, 1692 [1618-1648].

Staatsbibliothek zu Berlin Stiftung Preußischer Kulturbesitz (SBB SPK)

Kartenabteilung III C

X 33955 Plan de la ville de Stargar.

X 33956 Grundriß von Stargardt, 1690.

X 33958/5 Plan de' La Ville de' Stargar.

X 33280 Rügenwalde.

X 35288 Projekt von Neu Treptow in Vorpommern.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Sturms L.Ch. 1755. *Architectura, Militaris Hypothesico-Eclectica, Oder Gründliche Anleitung zu der Kriegs-Baukunst, aus den Hypothesibus und Erfindungen der meisten und besten Ingeieurs dargestellt.* Nürnberg, Wien.

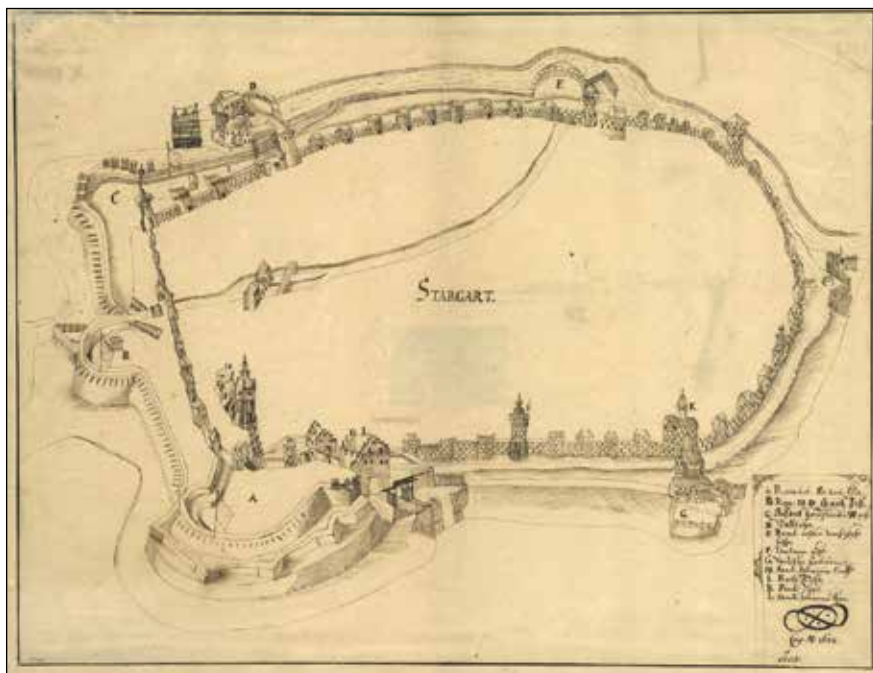
LITERATURA

- Bonin U. v. 1877. *Geschichte des Ingenieurkorps und der Pioniere in Preussen* 1. Berlin.
- Bogdanowski J. 2002. *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*. Warszawa-Kraków.
- Bukal G. 2000. Fort „Prusy” w Szczecinie. *Materiały Zachodniopomorskie* 46, 433-556.
- Galland G. 1901. *Hohenzollern und Oranien: neue Beiträge zur Geschichte der niederländischen Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert, und anderes*. Strassburg.
- Heckmann H. 1998. *Baumeister des Barock und Rokoko in Brandenburg-Preußen*. Berlin.
- Klemp E. 1961. Die Kartenabteilung. W: H. Kunze, W. Dube, G. Fröschner (red.), *Deutsche Staatsbibliothek 1661-1961* 1. *Geschichte und Gegenwart*. Leipzig, 405-423.
- Kuna M. 2012. *Konserwacja i rewaloryzacja miejskich murów obronnych w Stargardzie Szczecińskim*. Kraków (maszynopis pracy dyplomowej na Politechnice Krakowskiej).
- Majewski M. 2012. Jeszcze raz o fortyfikacjach Stargardu. Uwagi po lekturze artykułu Alicji Biranowskiej-Kurtz. *Przegląd Zachodniopomorski* 56 (1), 185-190.
- Priesdorff K. v. 1937. *Soldatisches Führertum* 1. Hamburg.
- Sil B. 2015. Wczesnonowożytna modernizacja południowych i wschodnich odcinków umocnień miejskich Stargardu w świetle zachowanych elementów obwarowań. *Stargardia* 9, 101-126.
- Teske G.Ch. 1843. *Geschichte der Stadt Stargard*. Stargard.

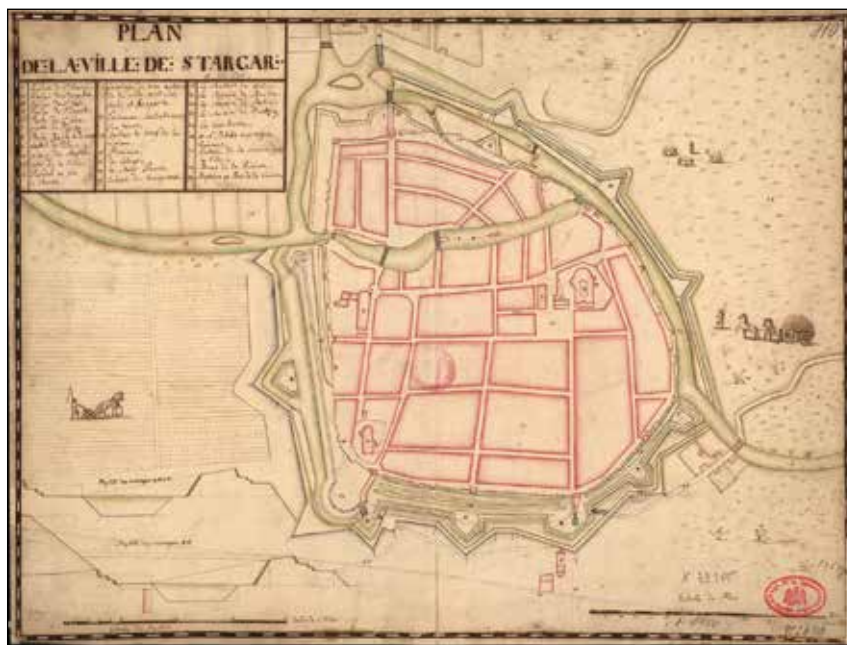
Zusammenfassung

Nicht verwirklichte Pläne zum Bau einer Festung in Stargard

In Stargard sind die Überreste der mittelalterlichen Wehranlagen (Schutzmauer und -türme) und der frühneuzeitlichen Befestigungen (gemauerte Basteien, Erdrondele und Wall) erhalten. Sie entstanden in der Zeit zwischen der zweiten Hälfte des 13. und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Während des Dreißigjährigen Kriegs erfolgte die provisorische Anpassung der alten Werke an die damals aktuellen Verteidigungserfordernisse. Nach dem Ende dieses Konflikts erstellten die Kriegsbaumeister des brandenburgisch-preußischen Staates drei unterschiedliche Projekte zur Modernisierung der Befestigung. Im ersten Projekt, das in die zweite Hälfte des 17. Jahrhunderts datiert wird, hatte man vor, die bereits vorhandenen Objekte an die neuen militärischen Notwendigkeiten anzupassen und nur wenige neue Wehrelemente hinzuzufügen. Der nächste Plan aus dem Jahre 1690 sah eine reguläre bastionierte Befestigung vor. Der jüngste und genaueste Plan, der aus einem Grundriss und einem Schnitt besteht, stellt eine reguläre, geräumige Festung dar. In diesem Projekt kommen die typischen Lösungen für die westeuropäischen (französischen und niederländischen) Befestigungen aus der zweiten Hälfte des 17. und dem Anfang des 18. Jahrhunderts zur Geltung. Der Plan entstand in der Zeit zwischen 1701 und 1716. Sein Autor könnte einer der Hugenotten-Kriegsbaumeister in preußischen Diensten gewesen sein.

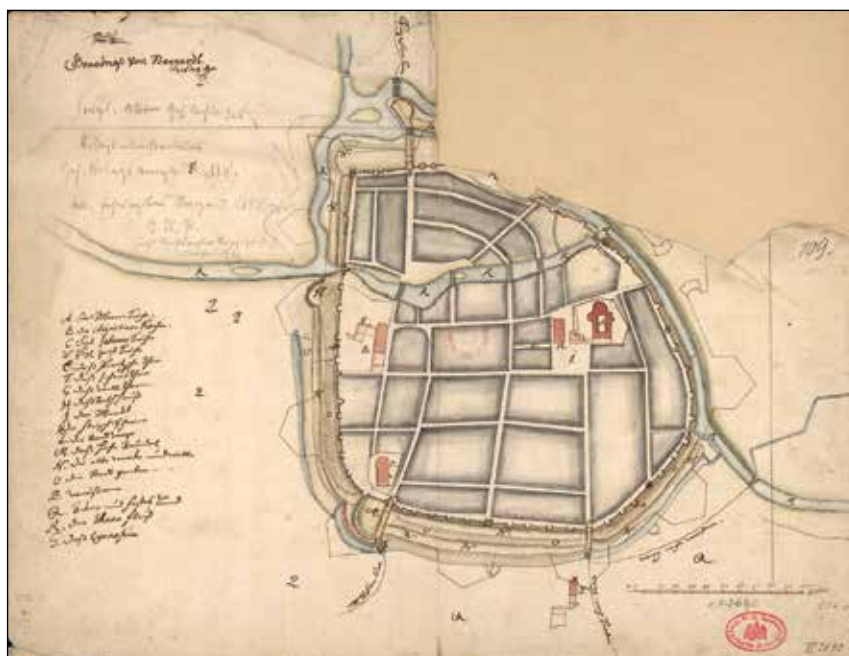

Ryc. 1. Fortyfikacje Stargardu w czasie wojny trzydziestoletniej, Riksarkivet Sztokholm, Krigsarkivet, SFP Stargard no. 1

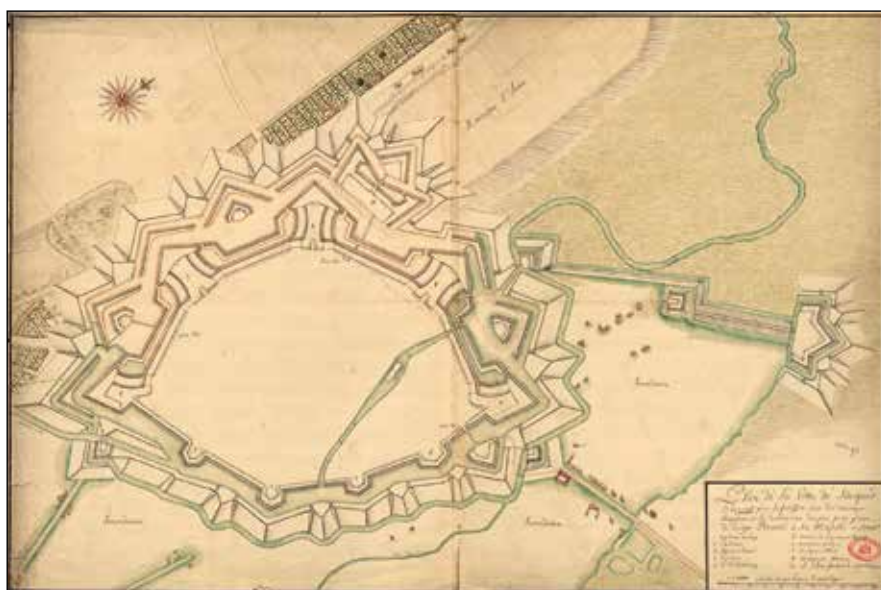

Ryc. 2. Plan de la ville de Stargar, SBB SPK sygn. X 33955

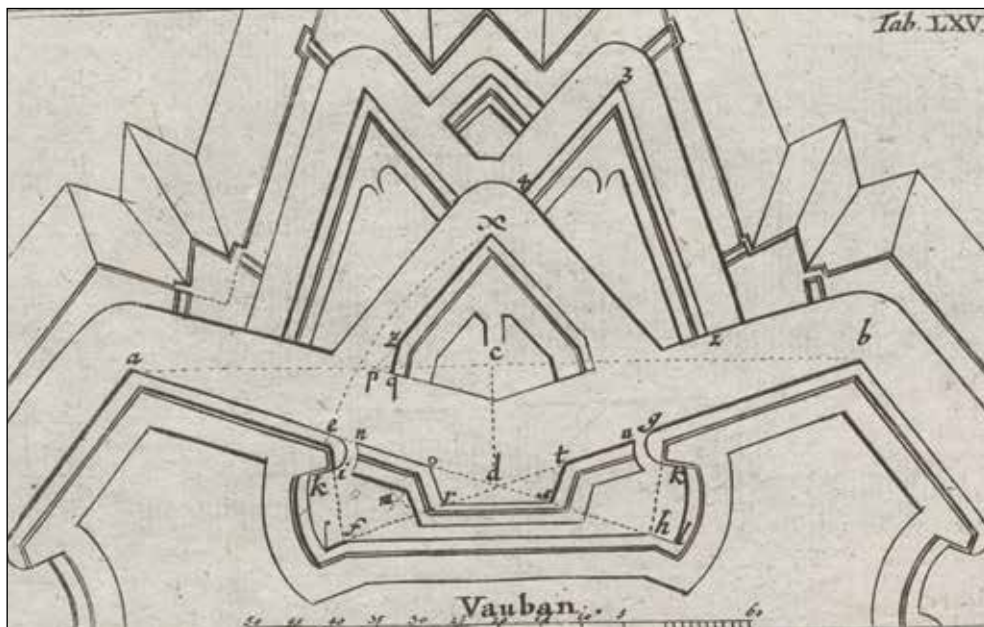

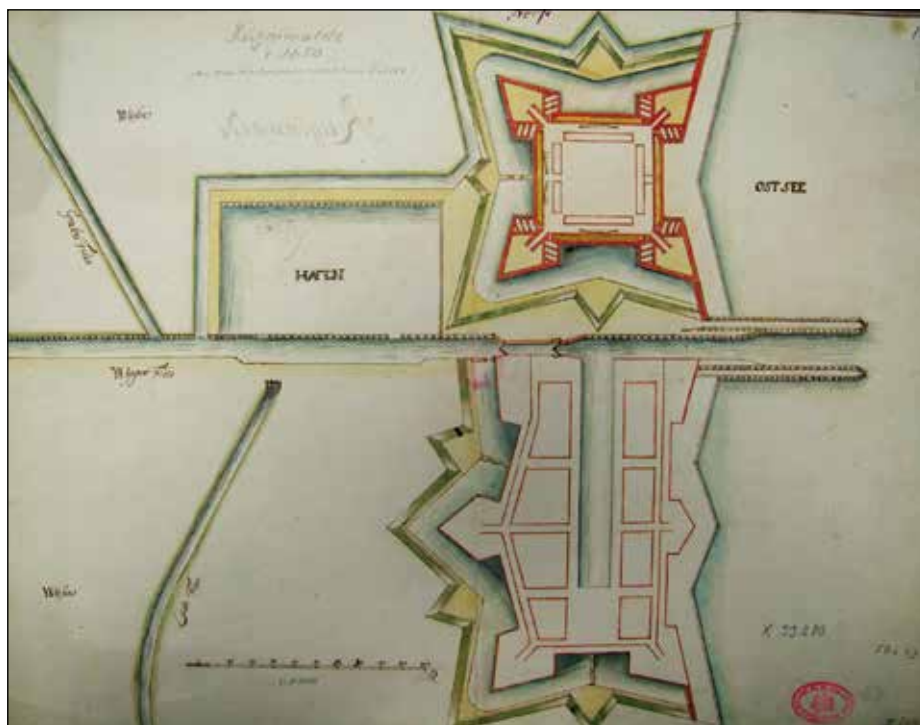
Ryc. 3. Grundriß von Stargard, SBB SPK sygn. X 33956

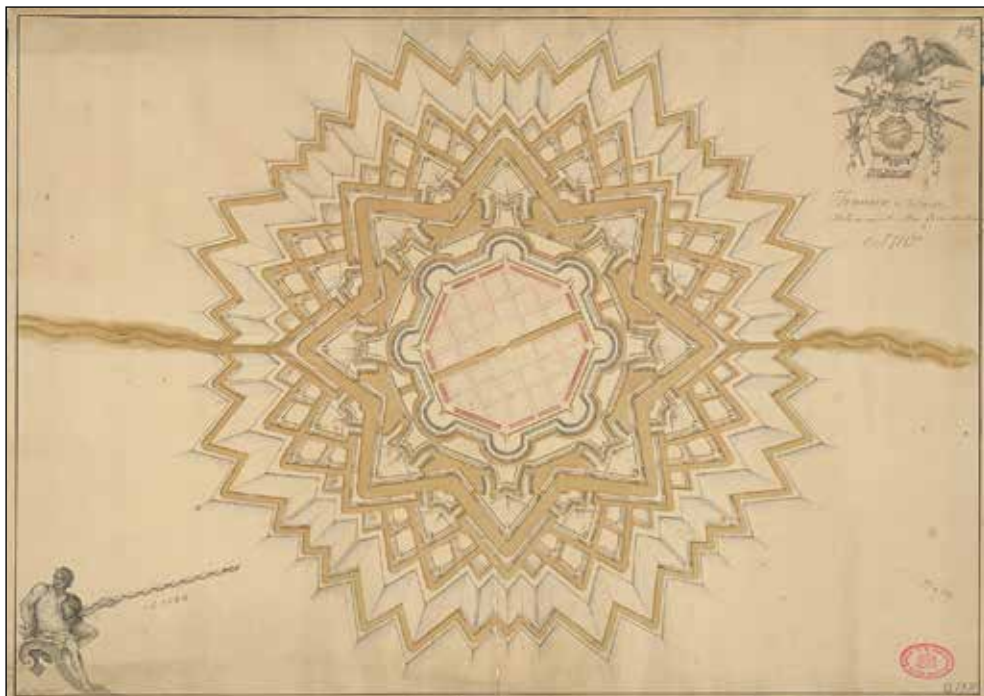
Ryc. 4. Plan de' La Ville de' Stargard..., SBB SPK sygn. X 33958/5

Ryc. 5. Schemat fortyfikacji tzw. I manieri Vaubana, Leonhard Christoph Sturm, *Architectura Militaris Hypothetico-Eclectica, Oder Gründliche Anleitung...* Nürnberg, Wien, 1755 tab. LXXV

Ryc. 6. Projekt twierdzy w Darłówku, SBB SPK sygn. X 33280

Ryc. 7. Projekt twierdzy w Neu Treptow, SBB SPK sygn. X 35288

